

IMOM MOTURIDIY

XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI
INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CENTER

المركز الدولي للبحوث العلمية

Jurnalga maqolalar qabul qilish
uchun maxsus veb-sayt:

www.maturidijournal.uz

+998971 244-35-36

www.moturidiy.uz

@moturidiyuz

info@moturidiy.uz

Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy jurnal

ISSN 2181-1881

MOTURIDIYLIK

THE MATURIDIYYA - الماتريدية - МАТУРИДИЗМ

Narsalarning asl mohiyatini
bilishga olib boradigan yo'llar - hissiy anglash,
rost xabar va aqldir.

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya - الماتريدية - Матуридизм

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

Музаффар КОМИЛОВ – тарих фанлари номзоди, доцент

Нуриддин ХОЛИҚНАЗАРОВ – Ўзбекистон муслмонлари идораси раиси, муфтий

Шоазим МИНОВАРОВ – Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази директори

Давропбек МАХСУДОВ – тарих фанлари доктори, доцент

Зоҳиджон ИСЛОМОВ – филология фанлари доктори, профессор

Аҳаджон ҲАСАНОВ – тарих фанлари доктори, профессор

Шовосил ЗИЁДОВ – тарих фанлари доктори, доцент

Жамолиддин КАРИМОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аҳмад Саъд ДАМАНҲУРИЙ (أحمد سعد الدمنهوري) – илоҳиёт фанлари доктори

Маҳмуд Эрол ҚИЛИЧ (Mahmud Erol KILIÇ) – доктор, профессор, IRCISA Бош директори

Назир Мухаммад АЙЁД (نظير محمد عياد) – илоҳиёт фанлари доктори, Ал-Азҳар мажмуаси Ислом тадқиқотлари академияси Бош котиби

Режеп ТУЗЖУ (Reser Tuzcu) – илоҳиёт фанлари доктори, профессор, Салжук университети ҳузуридаги Имом Мотуридий тадқиқот маркази директори

Аширбек МУМИНОВ – тарих фанлари доктори, профессор, IRCISA Бош директорининг дастурлар бўйича маслаҳатчиси

Камалуддин Нурдин МАРЖУНИ (Kamaluddin Nurdin Marjuni) – илоҳиёт фанлари доктори, Малайзия ислом фанлари университети кафедра мудири

Дониёр МУРАТОВ – тарих фанлари номзоди, доцент

Одил ЭРНАЗАРОВ – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Ўзбекистон Республикаси Дин ишлари
бўйича қўмитасининг 2023 йил 8 июньдаги
03-07/4601-сонли ҳулосаси асосида тайёрланди.

Муассис:

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ
АКАДЕМИЯСИ ҲУЗУРИДАГИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО
ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ

Бош муҳаррир:

Жамолиддин Каримов,

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Масъул муҳаррир:

Зафар Фахриддинов,

*Исломишунослик фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)*

Саҳифаловчи:

Зарифжон Арслонов

Дизайнер:

Зарифжон Ғуломов

“Мотуридийлик” журнали

Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация
комиссиясининг 2021 йил 30 декабрдаги 310/10-
сон қарори билан диссертация асосий илмий
натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий
нашрлар рўйхатига киритилган.

Журнал 2021 йил 12 декабрда Ўзбекистон
Республикаси Президенти Администрацияси
ҳузуридаги Ахборот ва оммавий
коммуникациялар агентлиги томонидан
№1139 рақами билан рўйхатга олинган.

Таҳририят манзили:

Тошкент шаҳар, Шайхонтохур тумани,
Абдулла Қодирий кўчаси, 11-уй.

E-mail: maturidijournal.uz

Web-sahifa: info@motturidijournal.uz

Телефонлар: (+99871) 244-35-21,
(+99871) 244-35-47

МУНДАРИЖА

ИСЛОМШУНОСЛИК

Ibrohim Usmonov.

Шариат ва тасаввуф: герменевтик ёндашувлар (Ҳаким Термизий асарларида юридик герменевтика)..... 4

Zafar Fakhridinov.

Ҳаким Термизийнинг тафсир ва таъвил борасидаги қарашлари 13

Numonjon Turayev.

Имом Бухорийнинг “ат-Тарих ал-кабир” асаридаги “тафарруд ар-ровий”га доир услуби..... 20

Doston Mustafayev.

“Ҳошия ала ал-Кашшоф” асарининг тафсиршуносликдаги аҳамияти 28

ДИНШУНОСЛИК

Komiljon Shermukhammedov.

Мисрдаги “Муслмон биродарлар” таъсирида шаклланган экстремистик ҳаракатлар: қиёсий таҳлил 36

Shukrullo Jurayev.

Муҳаммад Шайбоний асарларида тинчлик тамойилларининг акс этиши 46

Dilfuza Zakirova.

Динлардаги таъқик тушунчасига доир қарашлар таҳлили 55

Elyorjon Saminov.

Радикализм – экстремизм ва терроризмга элтувчи сўнгги босқич 63

ИСЛОМ ТАРИХИ

Muzaffarkhon Joniyev.

Совет даврида Ўрта Осиё муслмонларининг ҳаж сафарлари (1920-1930 йиллар)..... 70

Oybek Sotvoldiyev.

Табақот жанрининг юзага келиш ва ривожланиш тарихи 80

Sayqal Ahmedov.

Мовароуннаҳр мўғуллар ҳукмронлиги даврида 87

ИСЛОМ МАНБАШУНОСЛИГИ

Doniyor Muratov.

Абдуллоҳ Субазмуний ва унинг “Кашф Ал-Осор” асари 94

Mas’udkhon Ismoilov.

Хожа Муҳаммад Порсо “Ҳафтоду се фирқа” рисоласининг исломдаги фирқаларни ўрганишдаги аҳамияти 104

Zokhidjon Abdullayev.

Имом Бухорийнинг “Халқ афъол ал-ибод” асари ва унинг ёзилиш услублари 112

Saidmuhammadkhon Muhibullayev.

Қамолитдин Баёзий Таржимаи ҳоли ва яшаган давридаги илмий, ижтимоий ва сиёсий муҳит 122

Maftuna Muminova.

Navoiy asarlarida ustoz-shogird g’oyalarning manbaviy va milliy asoslari..... 130

Malika Nosirova, Saidakhon Asgarova.

Mahmud Zamaxshariyning “al-Mufasssal fi san’at al-e’rob” asaridagi she’riy parchalar tasnifi 137

Malika NOSIROVA,

*International Islamic Academy of Uzbekistan,
doctor of philosophy PhD. Chair of the Uzbek
language and classical oriental literature.*

Saidakhon M. ASQAROVA,

*International Islamic Academy of
Uzbekistan, graduate student.
Khuroson str. 32/7, 100011, Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: saidakhon1216@gmail.com*

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023-2/17

**MAHMUD ZAMAXSHARIYNING
“AL-MUFASSAL FI SAN’AT AL-E’ROB”
ASARIDAGI SHE’RIY PARCHALAR
TASNIFI**

**CLASSIFICATION OF POETIC
PASSAGES IN THE WORK OF MAHMUD
ZAMAKHSHARI “AL-MUFASSAL
FI SAN’AT AL-I’RAB”**

**КЛАССИФИКАЦИЯ ПОЭТИЧЕСКИХ
ОТРЫВКОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ
МАХМУДА ЗАМАХШАРИ
“АЛЬ-МУФАССАЛ ФИ САНЪАТ
АЛЬ-ИЪРАБ”**

KIRISH

Mahmud Zamaxshariy islom hamda arab tilshunosligiga oid ilmlarda yuqori marralarni zabt etdi. Uning tilshunoslikka oid asarlari ichida “al-Mufassal fi san’ati-l-e’rob” asari alohida e’tiborga sazovordir. Zamaxshariy arab tili va uning asosi hisoblangan e’rob (fleksiya) bilan tanish bo’lmagan kishi Allohning kalomi bo’lmish Qur’oni karimni tushuna olmasligiga amin edi. “Mufassal” asarining muqaddimasida olim bu haqida shunday deb yozadi: “E’rob ilmining foydasi juda ko’p, kimki uni egallamasdan Allohning kalomini tafsir qilmoqni istasa, ko’r-ko’rona ish tutibdi. E’rob – bayon ilmining bir pog’onasi bo’lib, u Qur’oni karimning nozik jihatlarini ochib beradi. Undan to’silgan kishi yaxshilik yo’lida yurishdan to’silgandir (Mahmud Zamaxshariy, 1905:4)”. Asar yaratilgan davrdan boshlab hozirgi kungacha jamoatchilik tomonidan ulkan shuxratga ega bo’lib kelmoqda.

Zamaxshariy o’zining “al-Mufassal” asarini 1119-yilda ramazon oyining avvalida yoza boshlagan va 1121-yil muharram oyining boshida nihoyasiga yetkazgan (Ibn Xallikon, 1978:255). Zamaxshariy bu asarni yozishiga sabab: “Musulmonlarning arab tilini o’rganishga bo’lgan intilishlari hamda ilm xizmatidagi do’stlarining undan e’robga oid, uning barcha bo’limlarini qamrab olgan bir risola bitishi haqidagi iltimoslari (Zamaxshariy, 1905:5)” edi. Albatta, asar yozilgan davrda arab tili grammatikasiga oid boshqa asarlar ham majud edi, ulardan Sibavayh (760–796), Abu Ali al-Farisiy (901–987) hamda Abu-l-Qosim az-Zajojiyning (892–952) asarlari keng tarqalgan edi.

“Mufassal” asari nafaqat olimlarning, balki hokimlarning ham e’tiborini tortgan. Jumladan, Shom yurtining sultoni Iso ibn Muhammad Abu Bakr ibn Ayyub (576–623) “Mufassal” asaridan shunday ta’sirlanganki, uni yod olgan har bir kishiga 100 dinor hamda to’n va’da qilgan. Sultonning o’zi nahv ilmidan yaxshi xabardor bo’lib Sibavayhning “Kitob”ini uning saroyiga tegishli eng katta sharhi bilan o’rgangan, Abu Ali al-Farisiyning “Hujjat”ini o’qib chiqqan hamda uning “al-Iyzo” asarini yod olgan edi (Ibn Tag’riy, 1963:267).

Asar ikki asr, VI va VII hijriy asrlar mobaynida Islom olamining shimoli, Xorazm, Xuroson va uning atrofidagi madrasalarda nahv fanidan darslik sifatida o’qitilgan. Shom, Misr, Iroq, Hijoz va Yaman davlatlarida asarni o’qib-o’rganish uchun ilm majlislari tashkil etilgan (Xorazmiy, 1990:44).

Asar yozilgan kundan boshlab olimlar e’tibori markazida bo’ldi, asarni o’rganishga bo’lgan harakat kundan-kunga oshib bordi, buni biz asarga yozilgan sharhlar namunasida ko’rishimiz mumkin. Sharhlarning asosiy qismi asar yozilgan asr hamda undan keyingi ikki asrda yozilgan. Asarning “Taxmir” nomli Qosim Xorazmiyga tegishli sharhini 1990-yilda tahqiq etgan olim Doktor Abdur-Rahmon ibn Sulaymon Mufassal asariga tegishli bo’lgan 94 ta sharhni keltiradi, ulardan 24 tasining muallifi asarga 3 ta muxtasar, 4 ta manzuma, 2 ta taqlid va 1 ta raddiya yozilgan. Hozirgi kunga qadar ushbu asarlar va ularga yozilgan sharhlar olimlar tomonidan o’rganilib kelmoqda.

Arab tili grammatikasiga oid yozilgan mashhur asarlardan Sibavayhning “al-Kitab”, Zajojiyning “al-Jumal”, Abu Ali Farisiyning “al-Iyzo”, Ibn Hojibning “Kofiya”, Ibn Molikning “Alfiya”, Ibn Hishomning “al-Mug’niy” qatorida

Annatsiya. Mahmud Zamaxshariy islom hamda arab tilshunosligiga oid ilmlarda yuqori marralarni zabt etdi. Mahmud Zamaxshariyning “al-Kashshof” asari tafsir ilmidagi shoh asari bo‘lganidek uning “Al-Mufasssal fi san’at al-e’rob” asari arab tili grammatikasi va fleksiyaga oid shoh asar hisoblanadi. Asar yaratilgan davrdan boshlab hozirgi kungacha jamoatchilik orasida ulkan shuxratga ega bo‘lib kelmoqda. Asarni o‘rganishga bo‘lgan harakat kundan-kunga oshib bordi, buni biz asarga yozilgan sharhlar namunasida ko‘rishimiz mumkin.

Ushbu asarni yozishda alloma o‘zigacha yozilgan nahv ilmiga oid kitoblar an‘anasiga ko‘ra quyidagi manbalardan foydalangan: Qur‘on oyatlari va qiroatlar; hadis matnlari; she‘rlar; nahv olimlarining fikrlari; arab qabilalarining shevalari; maqol va matallar. Zamaxshariy bu manbalardan asarda turli maqsadlarda iqtiboslar keltiradi. Ko‘p o‘rinlarda iqtiboslar bir qoidaga misol tariqasida yoki o‘zining fikrini quvvatlovchi dalil sifatida keltirilgan.

Ushbu maqolada Mahmud Zamaxshariy o‘zining arab tili grammatikasiga oid “Al-Mufasssal fi san’at al-e’rob” da foydalangan manbalardan biri – she‘riy parchalar tasnifi keltirilgan. Asarda 455 ta bayt keltirilgan. She‘riy parchalar ko‘p bo‘lganligi jihatidan bu baytlarning ma‘nosi, badiiyatini hamda e‘roblarini ochib berish uchun olimlar alohida sharhlar yozishgan. Olim islomgacha bo‘lgan davr shoirlarining she‘riy baytlaridan grammatik qoidalarni dalillashda keng foydalangan. Maqolada olim qaysi shoirlarning ijodiga murojaat qilgani o‘rganildi. Shu bilan birga she‘riy parchalar qanday maqsadda keltirilishiga qarab tasniflandi. Maqolada asarda keltirilgan she‘rlardan bir nechitasi tarjima qilindi.

Kalit so‘zlar: Mahmud Zamaxshariy, nahv, dalil, she‘r, bayt, e‘rob, shoir, johiliyat davri.

Abstract. Mahmud Zamakhshari reached great heights in the study of Islam as a science, as well as in the study of Arabic grammar. Just as Mahmud Zamakhshari’s “Al-Kashshaf” is a masterpiece in the field of Tafsir science, his pronouncement “Al-Mufasssal fi san’at al-i‘rāb” is considered an unsurpassed masterpiece in the field of grammar and inflection of the Arabic language. The work has enjoyed great popularity since its publication. Interest in the study of this work continues to this day, which we can see by the example of comments written to the work.

In this work, the scholar used the following sources in accordance with the tradition of books about nahw written before him: verses and recitation of verses of the Quran; hadith texts; poems; thoughts of nahw scholars; dialects of Arab tribes; proverbs and sayings. Zamakhshari uses these quotes in his work. In many places, quotations are given as an example of rules or as indisputable evidence. They are the confirmation of his point of view.

This article presents one of the sources that Mahmud Zamakhshari used for his work on the grammar of the Arabic language in “Al-Mufasssal fi san’at al-i‘rāb” – the classification of poetic passages. The scholar quoted 455 verses in the work. From the point of view of the abundance of poetic passages in the work, scholars wrote separate commentaries to reveal the meaning, artistry, as well as views on these poems. The scholar widely used the poems of poets of the pre-Islamic era to prove grammatical rules. The article indicates which poets the scholar turned to. At the same time, poetic passages were classified according to the purpose for which they were quoted. Several poems presented in the work were translated in the article.

Keywords: Mahmud az-Zamakhshari, grammar, argument, poetry, verses, inflection, poet, pre-Islamic era.

Аннотация. Махмуд Замахиари достиг больших высот в изучении ислама как науки, а также в изучении грамматики арабского языка. Подобно тому, как “аль-Кашшаф” Махмуда Замахиари является шедевром в области науки тафсира, его произведение “аль-Муфасссал фи санъат аль-иъраб” считается непревзойдённым шедевром в области грамматики, в частности раздела о флексии арабского языка. Работа пользовалась огромной популярностью с момента ее появления на свет. И интерес к изучению данного труда не ослабевает и по сей день, свидетельством чему являются комментарии, написанные к данному сочинению Замахиари.

При написании этой работы учёный использовал нижеследующие источники в соответствии с традицией написания книг о нахве, которые были созданы до него: аяты и декламация аятов Корана; тексты хадисов; стихи; мысли ученых-грамматистов; диалекты арабских племен; пословицы и поговорки. Замахиари широко использует их в своём произведении. Во многих местах цитаты из них приводятся в качестве примера правил или в качестве неоспоримых доказательств., подтверждающих его точку зрения.

В этой статье представлен один из источников, который Махмуд Замахиари использовал для своего труда по грамматике арабского языка в “Аль-муфасссал фи санъати аль-иъраб”, в котором приведена классификация поэтических отрывков. Учёный цитирует в произведении 455 строф. Относительно обилия поэтических отрывков в произведении, учеными были написаны отдельные комментарии о содержании этих отрывков, их художественности, а также о об их флексии. Учёный широко использовал стихи поэтов доисламской эпохи для доказательства грамматических правил. В статье указывается, к творчеству каких поэтов обращался учёный. В то же время поэтические отрывки классифицировались в зависимости от того, с какой целью они цитировались. В статье были переведены несколько стихотворений, представленных в произведении.

Ключевые слова: Махмуд аз-Замахиари, грамматика, аргумент, поэма, строфа, флексия, поэт, доисламская эпоха.

Zamaxshariyning “al-Mufasssal” asari avvalgi o‘rinni egallaydi. Bu asarlar ichida “al-Mufasssal” asarining o‘ziga xosligi shundaki, Mahmud Zamaxshariy uni ikki katta nahv maktabi – Basra va Kufa maktablari orasidagi uzoq bahs-munozalar to‘xtab, nahv ilmi tarixida ikkala maktabdan eng to‘g‘ri, eng munosib fikrlarni saralab olish mumkin bo‘lgan, shu bilan birga ularning ikkisidan mustaqil ajralib chiqib o‘z yo‘nalishini yaratish mumkin bo‘lgan davrda yozgan. Basra hamda Kufa o‘rtasida bahs va munozaralar ko‘pligidan nahv ilmini o‘rganish talabalar uchun mashaqqatga aylangan edi. Zamaxshariy esa o‘zidan avvalgi asarlarni chuqur o‘rganib, ularni jamlagan holda o‘zining qarashlarini qo‘shib, o‘quvchi uchun qulaylik yaratish maqsadida muxtasar holatga keltirgan. Bu haqda muallifning o‘zi shunday deydi: “Shunday tartibdaki, o‘quvchi u orqali uzoqdagi maqsadga yaqin yo‘l bilan erishadi (Mahmud Zamaxshariy, 1905:5)”. Natijada “al-Mufasssal” asari o‘rta asr nahv ilmi rivojida katta burilish yasadi.

“al-Mufasssal” asari o‘zidan avval yozilgan nahv ilmining toji sanalgan Sibavayhning “al-Kitab” asariga tenglashdi, hattoki undagi masalalarning tartibi jihatidan undan o‘zib ham ketdi.

Muallif bu asarini yozishda quyidagi uslublardan foydalangan:

1. Qoidalarning qisqa va lo‘ndaligi; Muallif murakkab qoidalarni ham qisqa jumlar bilan yoritib bergan va qoida matnida jumalarning ko‘payib ketishiga yo‘l qo‘ymagan. Muallif faqatgina dalil hamda misollarni ko‘proq keltirishga harakat qilgan.

2. Muallif avval umumiy qoidani keltirib so‘ng uni oddiy misollar bilan tushuntirgan. Misollardan so‘ng ushbu qoidaga oyat, hadis, bayt yoki maqol bilan dalil keltirgan;

3. Ba‘zi o‘rinlarda umumiy bir qoidani keltirib so‘ng undan kelib chiqadigan qoidalarni tushuntirgan;

4. Takror, bo‘rttirish hamda mavzudan chetga chiqishdan saqlangan;

5. Nahv qoidalari o‘ziga bahs-munozaralarni zikr qilishdan cheklangan;

6. So‘zning etimologiyasini aniqlashga harakat qilgan. Sababi bu usul o‘rganilayotgan qoidani tushunishni osonlashtirgan;

Zamaxshariy “al-Mufasssal” asarini boshqa nahv asarlari an‘anasiga noodatiy tarzda muqaddimadan boshladi va uni to‘rt qismga bo‘ldi:

1. Birinchi qism: Ismlar haqida

2. Ikkinchi qism: Fe‘llar haqida

3. Uchinchi qism: Harflar haqida

4. To‘rtinchi qism: Ism, fe‘l va harflar o‘rtasidagi musharak qoidalar haqida

ASOSIY QISM

She‘riyat qadimdan arab xalqining ajralmas xazinasi hisoblanadi. Qadimgi arablar juda shoir-tabiati bo‘lib, kundalik hayotda ham o‘z nutqlarini she‘riy baytlar bilan ifodalaganlar. Shu sababdan arab tilida yozilgan har qanday asarda, uning janridan qat‘iy nazar, she‘riy baytlar uchraydi. Ilmiy uslubda yozilgan barcha arab grammatikasiga oid asarlarda she‘riy baytlarni topishimiz mumkin. Nahvshunos olimlar she‘riy baytlardan o‘z fikrlarini tasdiqlash, yoki biror qoidaga misol keltirish uchun foydalanganlar. She‘riy baytlar bilan keltirilgan dalillar - oyat va hadislar bilan keltirilgan dalillardan keyingi o‘rinda turuvchi eng quvvatli dalil hisoblangan. Ba‘zan nahv kitoblarida nasriy dalillar asar matnidan ancha ko‘p bo‘lgan. Nahvshunos olimlar she‘riy dalillarni yoddan bilishga haris bo‘lganlar. Bu haqda Sa‘lab shunday deydi: “Ahmar nahv ilmida dalil bo‘ladigan 40 ming baytni bilar edi (Jaloliddin Suyutiy, 2003:105)”

Nahvshunos olimlar she‘riy baytlarni dalil sifatida keltirishda aynan qaysi qabila va davrga mansub shoirlarning baytlaridan foydalanish ma‘qul ekani haqida turli fikrlar bildirishgan. Arab qabilalari orasidan gaplari dalil keltirishga yaraydiganlari haqida Abu Nasr Farobiy o‘zining “al-Alfoz va-l-huruf” asarida shunday keltirgan: “Arab qabilalari ichida adabiy tildagi eng fasohatli so‘zlar orasidan nutqda tilga yengil, quloqqa yoqimli hamda eng tushunarlarini tanlab gapirishida Quraysh qabilasi eng afzalidir. Arab tili Qays, Tamim va Asad qabilalari tilidan olingan bo‘lib, sarf va e‘robdalarga suyaniladi. Ulardan keyin Huzayl, so‘ng Kinona qabilasining bir qismi, so‘ng Tay qabilasining bir qismidan hujjat keltirilgan. Ularning atrofida joylashgan boshqa qabilalardan dalil olinmagan (Jaloliddin Suyutiy, 2014:107)”

Ba‘zi nahvshunos olimlar bunday chegara qo‘ymaganlar. Misol uchun Sibavayh o‘zining “al-Kitob” risolasida juda ko‘p arab qabilalarining she‘rlarini dalil va misol sifatida keltiradi. Ulardan Uqayl, Tamim, Banu Horis, Tag‘lib, Robi‘a, Huzayl va boshqalar (Sibavayh, 1988:186-188). Ibn Jinniy ham “Xasois” asarining “Ixtilof al-lug‘ot va kulluha hujjatun” bobida qabilalar o‘rtasini ajratmaganini ko‘ramiz (Ibn Jinniy, 1955:398-401). Abu Hayyon an-Nahviy esa dalillar haqida: “Qays qabilasiga mansub barchasi hujjatdir (Suyutiy, 2006:60)”, deb aytgan.

Olimlar arab xalqi tarixida yashab o'tgan shoirlarni davriy jihatdan to'rtga bo'lishgan:

1. Johiliyat davri shoirlari (Imrii-l-Qays, al-A'sho)

2. Ikki davr oralig'idagi – johiliyat hamda islom davriga guvoh bo'lgan shoirlar (Labiyd, Hasson)

3. Mutaqaddimlar – islomni birinchilardan bo'lib qabul qilgan shoirlar (Jariyr, Farazdaq)

4. Zamonaviy shoirlar – mutaqaddimlardan keyingi va bizning davrimizgacha bo'lgan shoirlar (Bashshor ibn Bard, Abu Nuvos)

Yuqoridagi taqsimotdan dalil uchun eng kuchlilari birinchi va ikkinchi davrdagilar bo'lib, olimlarning fikricha, dalil qanchalik qadimiy bo'lsa shunchalik quvvatli hisoblanadi. Zamaxshariy ham yuqoridagi uch davr shoirlarining baytlarini keltirgan. To'rtinchi davr shoirlarining baytlaridan dalil sifatida foydalanmagan.

Asarda she'riy parchalar ko'p bo'lgani jihatidan bu baytlarning ma'nosini, badiiyatini hamda e'roblarini ochib berish uchun olimlar alohida sharhlar yozishgan. "al-Mufassal" asarining "at-Taxmir" nomli sharhida Qosim ibn Husayn Xorazmiyning keltirishicha, asardagi baytlarga yozilgan sharhlarning soni 17 ta, ulardan eng mashhurlari:

– Abu Barakot ibn Ahmad ibn al-Mustavfiyning "Isbot al-Muhassal fi-sharh abyot al-Mufassal" asari;

– Izzuddin Marog'iy va Jalol Buxoriyning "al-Munaxxal fi e'robi abyot al-Mufassal" asari;

– Faxruddin Xorazmiyning "Sharhu abyot al-Mufassal" asari;

– Muhammad Badruddin Abu Farros Na'saniyning "al-Mufazzal fi sharhi abyoti al-Mufassal" asari (al-Xorazmiy, 1990:56–58).

MUHOKAMA

Zamaxshariy asarida keltirgan she'riy parchalardan 129 tasining muallifini zikr qilib, 286 tasining muallifini zikr qilmay, قال الاخر، قال كقوله، قال كقولها (Bashiyr, 2010:236).

Muallif Sibavayhning "al-Kitab" asaridan ko'p baytlarni misol sifatida keltiradi va 10 o'rinda bayt shu asardan olinganini aytib o'tadi:

اسم ما ولا المشبهتين بليس ... واستعمال لا بمعنى ليس قليل ومنه

بيت الكتاب

من صد عن نيرانها فأنا ابن قيس لا براح

أي ليس براح والمعنى لا أبرح بموقفي.

Ba'zi o'rinlarda esa baytning muallifi Sibavayh

ekaniga hech bir ishora qilmaydi:

ومما شذ عن ذلك قولهم ثلاثمائة إلى تسعمائة، اجترؤوا بلفظ الواحد

عن الجمع كقوله:

كلوا في بعض بطنكم تعفوا فإن زمانكم زمن خميص

Mahmud Zamaxshariy Sibavayhdan tashqari boshqa nahvshunos olimlar keltirgan she'riy parchalarni ham zikr etgan. Muallif johiliyat davri, ikki davr oralig'i, mutaqaddimlar va umma-viylar davriga mansub bo'lgan shoirlarning baytlarini keltirgan. Ammo zamonaviy shoirlarning she'rlaridan keltirmagan. Faqatgina bir o'rinda, ism tafzil (orttirma daraja sifatdosh) bobida zamonaviy olimlardan biri, Abu Nuvosning xatosini ko'rsatish maqsadida keltirgan:

وتعتوره حالتان متضادتان: لزوم التنكير عند مصاحبة من، ولزوم التعريف عند مفارقتها ... وما دام مصحوباً بمن استوى فيه الذكر والأنثى والإثنا والجمع ... وقد خطيء ابن هانيء في قوله كأن صغرى وكبرى من فواقعها

Ism tafzil ikki bir-biriga qarama-qarshi holatga o'zgaradi: men bilan birga kelganida noaniq holatda, yolg'iz kelganida aniq holatda bo'lishi lozim. men bilan birga kelgan vaqtida muzakkar, muannas, ikkilik va ko'plik holatda bir xil yasaladi Ibn Honi bu o'rinda xatoga yo'l qo'ygan.

Yuqorida baytning bir qismi keltirilgan bo'lib, muallif she'rdagi ism tafzillar: كبرى hamda صغرى so'zlaridan shoir noto'g'ri foydalanganini, keltirilgan qoidaga ko'ra bu ikki so'z aniq holatda, muzakkar jinsda berilishi kerakligini bayon qilmoqda.

Mahmud Zamaxshariy baytlarni faqatgina dalil yoki misol tariqasida keltirish bilan cheklanib qolmay, ulardan yana quyidagi hollarda foydalangan:

1. So'zga bir nechta e'robni tatbiq qilish mumkinligini ko'rsatish uchun:

وقد ينشد بيت الفرزدق

كم عمه لك يا جرير وخالة فدعاء قد حلبت علي عشاري

على ثلاثة أوجه: النصب على الإستفهامية، والجر على الخبر،

والرفع على معنى كم مرة حلبت علي عماتك

(Mahmud Zamaxshariy, 1905:182)

Muallif baytdagi "عمه" va unga bog'langan so'z "خالة" gapdagi grammatik o'rniga qarab uch kelishikda ham kelishi mumkinligini izohlamogda: "كم" olmoshi jumlada ikki xil vazifada: so'roq yoki xabar vazifalarida kelishi mumkin. Yuqoridagi baytda

– "عمه" olmoshi so'roq ma'nosida kelsa, "عمه" so'zi nasb holatda fatha harakati bilan o'qilib:

Ey Jurayr, sening nechta amming va xolang xizmatimda tuyalarimni sog'ishgan? – degan ma'noni anglatadi.

– “عمة” olmoshi xabar ma’nosida kelsa, “كم” so’zi jar holatda kasra harakati bilan o’qilib:

Ey Jarir, sening qanchadan-qancha amming va xolalaring xizmatimda tuyalarimni sog’ishgan-u! - degan ma’noni anglatadi.

– Shuningdek “عمة” so’zi jumlada muftado (ega) bo’lib raf holatda zamma harakati bilan o’qilsa ham to’g’ri bo’lib:

Ey Jarir, necha marta sening amming va xolalaring xizmatimda tuyalarimni sog’ishgan? - degan ma’noni anglatadi.

2. Baytdagi holatga raddiya bildirish maqsadida:

وقد ارتكب من قال

أتوا ناري فقلت ممنون أنتم شذوذين إلحاق العلامة في الدرج وتحريك النون التي من حقها أن تكون ساكنة، لأن من مبني على السكون (Zamaxshariy, 190:147)

Zamaxshariy ushbu baytdagi “مُنُونٌ” so’zi haqida gapiradi. Aslida bu “مَنْ” so’roq olmoshi bo’lib, muallif bu so’zda qoidaga nisbatan ikkita xilof kelganini bayon qilmoqda. Asarda ushbu baytdan avval “من” so’roq olmoshi haqidagi qoidalar o’tgan. O’sha qoidalarga ko’ra, zikr etilgan jumлага qarata savol berganda, “من” so’roq olmoshida vaqf (to’xtashlik) bo’lsa, unga javoban kelgan so’zning e’robiga mos mad harfi bilan tugaydi:

- جاء رجل -
- منو ؟ -

Ammo baytda “منون” olmoshida yuqoridagi 2 shart topilmagan, shuning uchun unga “و” ning qo’shilishi to’g’ri bo’lmaydi. Ikkinchi xilof shundaki, “ن” harfi harakatlantirilgan, ammo bu yuklama sukunga mabniy, ya’ni o’zgarmasdir.

3. Bahsli o’rinlarda Kufa maktabining fikriga javob qaytarish maqsadida ularning dalilini keltiradi:

وقد يعمل الأول وهو قليل ومنه قول عمر بن أبي ربيعة

تنخل فاستاكت به عود إسحل وعليه الكوفيون

(Zamaxshariy, 1905:21)

Ushbu bayt fe’liy gapning egasi haqidagi bobda keltirilgan.

She’riy parchadan avval keltirilgan qoidaga ko’ra, agar jumlada ikki fe’l va bir ism bo’lsa, ularning ikkisi ham ismga ta’sir qilishi mumkin. Masalan:

ضَرَبْتِي وَضَرَبْتُ زَيْدًا

Jumlada ikki fe’l bo’lib, ulardan birinchisi ismga ta’sir qilsa, زيد so’zi birinchi fe’lga fo’il (ega) bo’ladi va raf holatda zamma bilan harakatlantiriladi. Agar ikkinchi fe’l ismga ta’sir qilsa, زيد so’zi ikkinchi fe’lga to’ldiruvchi bo’ladi va nasb holatda fatha harakati bilan o’qiladi.

Bu qoidada Mahmud Zamaxshariy hamda Basra maktabi namoyondalari ikki fe’ldan qay biri ismga yaqin bo’lsa, o’shanisi ta’sir qilishi afzalroqdir, degan fikr tarafdori bo’lganlar. Kufa maktabi olimlari esa yuqoridagi baytni keltirib birinchi kelgan fe’lning ta’sir qilishi afzalroq deyishadi. Sababi ushbu baytda عَوُد so’zi birinchi fe’l شَجَّل ga noibi fo’il (ega) sifatida raf holatda zamma harakati bilan o’qilgan. Zamaxshariy esa bunday holat kam uchrashini aytish uchun avval Kufa maktabining dalilini keltirgan.

4. Ba’zi o’rinlarda eng kam uchraydigan holatlarga misol tariqasida keltiradi:

حكم المنادي المعروف بأل

ولا ينادي ما فيه الألف واللام إلا الله وحده لأخما لا تفارقانه كما لا تفارقان النجم مع أخما خلف عن همزة إله. وقال:

من اجلك يا التي تيمت قلبي وأنت بخيلة بالوصل عني

(Zamaxshariy, 1905, b. 40)

الله lafzidan tashqari tarkibida ال anqlik artikli bor so’zlar undalma vazifasida kelmaydi. Sababi الله lafzidagi ال bu so’zdan ajralmasdir huddi (Surayyo yulduziga atab) ال النجم ning kabi. Bundan tashqari الله lafzidagi ال anqlik artikli إله so’zidagi hamzaning o’rmda.

Keltirilgan baytda shoir tarkibida ال anqlik artikli bor so’zni undalma qilib keltirgan. Zamaxshariy baytni bunday holat qoidaga xilof bo’lib, juda kam uchrashini bayon qilish uchun keltirgan.

5. Baytdagi holat qofiya yoki shunga o’xshash she’riy qoidalarga bo’ysunishi sababidan ekanini ko’rsatish uchun keltiradi:

وقد جوزوا في الوصف التنوين في ضرورة الشعر كقوله

جارية من قيس بن ثعلبة

(Mahmud Zamaxshariy, 1905:39)

Ushbu baytda قيس so’zi so’zining sifatlanishi bo’lib qoidaga ko’ra tanvin tushurib qoldirilishi kerak. Lekin baytning davomida قيس so’zi barobarida turgan so’z ham tanvinli, demak قيس dagi tanvin she’rning vaznga tushishi uchun qo’yilgan.

6. Ba’zan she’riy parchadagi xilof aslida zikr qilingan qoidaga emas, balki boshqa qoidaga mansub ekanini tushuntirish uchun keltiradi:

وقول الأعشى

ولست بالأكثر منهم حصى ليست من فيه بالتي نحن بصدددها هي نحو من في قولك أنت منهم الفارس الشجاع أي من بينهم (Zamaxshariy, 1905:236)

“Ism tafzil”, ya’ni ortirma va qiyosiy daraja sifatdosh bobida keltirilgan ushbu baytda “ism

tafzil” aniq holatda من predlogi bilan keltirilgan. Qoidaga ko’ra bunday holatda “ism tafzil” ال anqlik artiklini olmasligi kerak. Muallif bu holatni shunday tushuntiradi: bu yerdagi من biz hozirda o’rganayotgan masalaga tegishli emas, balki bu predlog “ularning orasida” degan ma’noda kelyapti

7. Arab qabilasining o’ziga xos tilini ko’rsatish uchun:

خير لا التي لنفي الجنس
هو في قول أهل الحجاز لا رجل أفضل منك ولا أحد خير منك،
وقول حاتم
ولا كريم من ولدان مصبوح يحتمل أمرين: أحدهما أن يترك فيه
طائفته إلى اللغة الحجازية، والثاني أن لا يجعل مصبوحاً خيراً ولكن صفة
محمولة على محل لا مع المنفي وارتفاعه بالحرف أيضاً لأن لا محذوبها حذو
إن من حيث أنها نقيضتها ولازمة للأسماء لزومها
(Zamaxshariy, 1905:29)

Bu o’rinda muallif ikki qabila: لا ning ismini nasb va xabarini raf qilish kerak degan qoidaga doim amal qiluvchi Hijoz qabilasi hamda yuqoridagi qoidaga amal qilmaydigan Tay qabilasiga mansub shoir Hotimning baytini keltirish orqali qabilalarning o’ziga xos tiliga ishora qilgan.

8. Ba’zi baytlarni esa lug’aviy ma’noni bayon qilish uchun keltiradi

وتفرقوا شغراً وبغراً، أي منشرين في البلاد هائجين ...
وبغر النجم هاج بالمطر. قال العجاج بغرة نجم هاج ليلاً فانكدر
(Zamaxshariy, 1905:188)

Murakkab so’zlar haqidagi bobda muallif bir nechta murakkab so’zlarni keltirgan hamda ularning ma’nosiga alohida to’xtalgan. Shunday murakkab so’zlardan biri وبغراً ning ma’nosini o’quvchiga tushuntirish maqsadida bir nechta misollar, ular qatorida bayt ham keltiradi.

وتفرقوا شغراً وبغراً ya’ni “har yerga tarqalib ketdilar”...
بغر النجم – yomg’ir quydi.

NATIJA

Asarda keltirilgan baytlarning umumiy soni 455 tani tashkil etadi.

Zamaxshariy shoirlardan asosan Zurruma, A’sho, Nabig’a, Imriu al-Qays, Jarir, Farazdaq, Amr ibn Qamianing she’rlarini keltirgan. She’riy parchalarni ba’zan to’liq, ba’zan faqat boshini, ba’zan oxirini va kam holatlarda uning bir bo’lagini keltirgan.

Zamaxshariy asarida keltirgan ba’zi baytlarning mualliflari noaniq, ba’zi baytlarning mualliflarida esa olimlar ixtilof qilganlar.

Alloma ushbu asaridagi she’riy parchalarni turli maqsadlarda, misol uchun, bir qoidaga dalil sifatida, bir so’zning bir necha e’robni qabul qila olishini yoritib berish maqsadida, baytdgi xatolikni tushuntirish, nodir holatlarni ko’rsatish, yoki so’zning lug’aviy ma’nosini ifodalash hamda boshqa maqsadlarda keltirgan.

XULOSA

Zamaxshariy “al-Mufassal” asarida she’riy dalillar keltirishga juda haris bo’lgan, buni asarda keltirilgan baytlar sonidan bilsak bo’ladi. Asardagi she’riy parchalarning ko’pligi, ularni qo’llashdagi nozik did va mahorat allomaning she’riyat ilmidagi iste’dodiga ishora qiladi. “Al-Mufassal fi san’at al-e’rob” asari nafaqat tilshunoslik jihatidan, balki badiiy jihatdan ham o’rganiladigan asardir.

Zamaxshariy “Al-Mufassal” asarida o’z zamonasidagi va o’zidan avvalgi mashhur nahvshunos olimlarning fikrini keltirib, ularga o’z qarashlarini ham qo’shishi asarning ahamiyatini yanada oshirgan.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. Al-Bashiy. (2010). dissertatsiya. Ash-Shavohid ash-she’riya fi kitob al-Mufassal. Sudan.
2. Al-Qomus. Arabcha-o’zbekcha lug’at. (2017). Toshkent.
3. Al-Xorazmiy, Al-Qosim. (1990). Sharhu al-Mufassal fi san’at al-e’rob al-mavsum bi-t-Taxmir. V. 1. Bayrut: Dor G’arb al-Islamiy.
4. An-Na’im. Arabcha-o’zbekcha lug’at. (2003). Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
5. Jaloliddin Suyutiy. (2003). Bug’yat al-vu’at fi tabaqot al-lug’oviyyin va -n-nuhot. Bayrut: Dor al-Kutub al-Ilmiya.
6. Jaloliddin Suyutiy. (2006). al-Iqtiroh fi usul an-nahv. Damashq: Dor al-Bayrutiy.
7. Jaloliddin Suyutiy. (2014). Al-Mazhar fi ulum al-lug’a va anvo’iho. V. 1. Bayrut: al-Maktabatu-l-Asriya.
8. Broch J. (1859). Al-Mufassal fi-n-Nahv. Christiania.
9. Ibn Jinniy. (1955). Al-Xasois. V. 1. Qohira: Dor Al-Kutub.
10. Ibn Tag’riy. (1963). An-Nujum az-zahira fi muluk Misr va al-Qohiro. V. 2. Misr: Vizarat-s-saqofa.
11. Ibn Xallikon. (1978). Vafayot al-a’yan va anbo abno az-zamon. Bayrut: Dor Sodir.
12. Rustamov A. (1971). Zamaxshariy. Toshkent: “Fan” nashriyoti.
13. Sibavayh. (1988). Al-Kitob. Qohira: Maktabatu Xonji.
14. Ubaydulla Uvatov. (2006). Xorazmlik buyuk alloma. Toshkent: Yangi asr avlodi.
15. Maxmud Zamaxshariy. (1905). Al-Mufassal. Qohira: Matbaatu at-taqoddum.

REFERENCES

1. Al-Bashiyr. (2010). dissertation. Ash-Shawahid ash-she'riya fi kitab al-Mufassal. Sudan.
2. Al-Qamus. (2017). Tashkent.
3. Al-Khwarazmi, Al-Qosim. (1990). Sharhu-l-Mufassal fi san'at-l-e'rob al-mavsum bi-t-Takhmiyr. Vol. 1. Beirut: Dor Gharb al-Islamiy.
4. An-Na'im. Arabcha-o'zbekcha lug'at. (2003). Tashkent: people's heritage publishing house named after Abdullah Qadiri publishing house.
5. Jaloliddin as-Suyuti. (2003). Bughyatu-l-vu'at fi tabaqoti-l-lughoviyyin va-n-nuhah. Beirut: Dor al-Kutub al-Ilmiya publishing house.
6. Jaloliddin as-Suyuti. (2006). Al-iqtoroh fi usuli-n-nahv. Damascus: Dor al-Bayrutiy publishing house.
7. Jaloliddin as-Suyuti. (2014). Al-Mazhar fi ulumi-l-lugha va anwa'iha. Beirut: al-Maktabatu-l-Asria.
8. Broch. (1859). Al-Mufassal fi-N-Nahv. Christiania.
9. Ibn Jinniy. (1955). Al-Khasois. Vol. 1. Cairo: Dar Al-Kutub publishing house.
10. Ibn Taghriy. (1963). An-Nujum az-zahira fi muluk Misr va al-Qohiro. Vol.2. Egypt: Vizartot-s-saqofa.
11. Ibn Khallikon. (1978). Wafayatu-l-a'yan and anbau abnai-z-zaman. Beirut: "Dor Sodir publishing" house.
12. Rustamov A. (1971). Zamakhshari. Tashkent: "Fan" publishing house.
13. Sibavayh. (1988). Al-Kitab. Cairo: Maktabatu Khanji.
14. Uvatov U. (2006). Xorazmlik buyuk alloma. Tashkent: "Yangi asr avlodi" publishing house.
15. Zamakhshari M. (1905). Al-Mufassal. Cairo: "Matbaatu at-Taqoddum" publishing house.

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИНИНГ
“МОТУРИДИЙЛИК” ЖУРНАЛИ

Мазкур нашр олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасаларининг профессор-ўқитувчилари, докторантлари, мустақил тадқиқотчилари, магистрантлари, талабалари ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тахририят фикри муаллиф нуқтаи назари билан бир хил бўлмаслиги мумкин.
Журналдан кўчирма олинганда манба қайд этилиши шарт.

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya - الماتريدية - Матуридизм

2/2023

Бош муҳаррир: **Ж.Каримов**

Муҳаррир: **З.Фахриддинов**

Нашр учун масъул: **З.Арслонов**

Чет тилларидаги матнлар муҳаррири: **О.Сотволдиев**

Дизайнер-саҳифаловчи: **З.Ғуломов**

Манзилимиз: Ўзбекистон халқаро ислом академияси Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази,
100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.

Тел: (+99871) 244-35-47, (+99871) 244-35-36. **Web:** www.maturidijournal.uz

E-mail: info@moturidiy.uz

Нашриётнинг лицензия рақами АИ № 0011. 06.05.2019 йил.

Босишга 27.06.2023 йил рухсат этилди. Бичими 60×84 ¼.

Ризограф усулда босилди. Шартли босма табағи 10,2.

Нашр табағи 10,4. Буюртма № 06.

Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон халқаро ислом академияси ”
нашриёт-матбаа бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.